

Szilágyi Dániel

A SÉRÜLÉKENYSÉG JOGELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI

BEVEZETÉS

A sérülékenység kategóriája nem új keletű fogalom: az elmúlt évtizedekben megjelent többek között nemzetközi emberi jogi dokumentumokban, illetve az ezeket alkalmazó bírói fórumok gyakorlatában, szakpolitikai dokumentumokban, valamint a jog- és társadalomtudományok (így különösen a bioetika és a szociológia) irodalmában. Az egyes megközelítések ugyanakkor közel sem tekinthetők egységesnek: míg az esetek többségében a sérülékenység problémája kizárólag bizonyos – többé-kevésbé pontosan körülhatárolt – társadalmi csoportok vonatkozásában merül fel, egyes szerzők az emberi állapot szükség-szerű velejárójaként, univerzális – ugyanakkor partikuláris – kategóriaként tekintenek a sérülékenységre. Az előbbi megközelítés esetében a sérülékeny csoportok körének meghatározása szintén rendkívül képlékeny, ahogy annak kérdésében sincs konszenzus, hogy lehetséges-e, illetve szükséges-e taxatív módon felsorolni a védelmet élvező csoportokat. A vizsgált megközelítések között lényeges eltérések jelentkeznek a sérülékenység relevanciájának kérdésében is: a sérülékenység megjelenik például alapjogvédelmi eszközként, egyedi szakpolitikai megközelítések kialakításának komponenseként vagy absztrakt, elméleti kategóriaként, amely egy „tartalmi egyenlőség”-konceptió (‘substantial equality’) alapjául szolgálhat.

Tanulmányom elsődleges célja, hogy a sérülékenységelméletek széles spektrumának legalább részleges áttekintését adjam. Emellett szeretném bemutatni, hogy a sérülékenység felismerése hogyan járulhat hozzá az állam szerepének újraértelmezéséhez, egyes társadalmi intézményrendszerek – különösen a szociálpolitika, illetve a nemzetközi emberi jogi szabályozás – reformjához, valamint egy olyan egyenlőségkonceptió kialakításához, amely hatékonyan képes reagálni a társadalomban ténylegesen megjelenő egyenlőtlenségekre. Végül szeretnék kitérni arra a kérdésre, hogy a sérülékenységkonceptiók két fő típusa – az emberi minőség

szükségszerű velejárójaként felfogott sérülékenység, valamint a sérülékeny csoportok kategóriája – vajon mennyiben tekinthető egymással összeegyeztethetőnek.

AZ EGYETEMES SÉRÜLÉKENYSÉG ELMÉLETEI

A sérülékenység egyik olvasatban tehát egyetemes kategória: eltérő mértékben ugyan, de minden ember sérülékeny. A Martha Albertson Fineman által kidolgozott sérülékenységkonceptió kiindulópontja az, hogy a nyugati társadalmak egyenlőségeszméje olyan liberális felfogásban gyökerezik, amelynek alanyai természetüknél fogva szabadok, és ugyanazokkal az elidegeníthetetlen jogokkal rendelkeznek.¹ A liberális jog- és politikaelméletek általános alanya nem sérülékeny, ehelyett a „testetlen ésszerűség” jellemző rá: e fogalom egy absztrakt, társadalmi kontextustól és az ember testi mivoltától megfosztott, tudatosan és racionálisan cselekvő alanyt takar.² Az így felfogott alany voltaképpen sérthetetlen: cselekvőképesség – és különösen szerződésképes – felnőttként jelenik meg, aki nem szorul mások gondoskodására az idő múlásával változó életrészekben (gyermek-

kor, időskor), sem pedig testi minőségénél fogva (például fogyatékos, betegség okán). Bár a gyakorlatban mindezeket a rászorultságokat, valamint annak tényét, hogy e rászorultságok eltérő mértékben és módon érintik a társadalom egyes tagjait, jogi és szociálpolitikai eszközök sokasága igyekszik orvosolni, elméleti síkon egy autonóm, önellátásra és egyéni felelősségvállalásra képes – kompetens – alany képe rajzolódik ki, akinek esetleges rászorultságai csak időlegesen és kevésbé relevánsak.³ Anna Grear álláspontja az, hogy a liberális jogrend szelektív módon igyekszik mind a jogalany testét, mind pedig társadalmi és anyagi beágyazottságát figyelmen kívül hagyni: a test sok esetben úgy jelenik meg, mint a jog tárgya, illetve a piac működéséhez elengedhetetlen „nyers-

anyag” – és nem úgy, mint a jog alanyának elválaszthatatlan része. A jogalany így kapott (dematerializált és dekontextualizált) ideáltípusa e megközelítésben sokkal inkább hasonlít egy testetlen vállalatra, mint egy természetes személyre.⁴

A sérülékeny alany

Fineman elmélete ezzel szemben az ember testi minőségéből (‘embodiment’) indul ki, ami szükségszerűen magával vonja a sérelem különböző formáinak – így többek között betegségeknek, baleseteknek, természeti csapásoknak, gazdasági nehézségeknek – való mindenkori kitettséget. Ez a sérülékenység univerzális és konstans – minden embernek, minden életrészekben el kell szenvednie egyes megjelenési formáit –, ugyanakkor partikuláris is egyben. E partikularitás egyrészt az egyének eltérő testi minőségéből fakad (vagyis abból, hogy az olyan „fizikai” identitások, mint a nem vagy a származás, megkülönböztetnek minket egymástól), másrészt pedig abból, hogy mindannyian máshol helyezkedünk el a „gazdasági és intézményes kapcsolatok hálójában”, a rendelkezésünkre álló erőforrások mennyisége és minősége nem azonos, így az általunk elszenvedett sérelmek mértéke, illetve a további sérelmek kockázata is eltérő lesz.⁵ A sérülékenység univerzális jellegének középpontba állításával Fineman szembe helyezi elméletét az egyes – jellemzően társadalmi megbélyegzésnek kitett – népességcsoportokra korlátozott sérülékenységkonceptiókkal (lásd például a HIV-fertőzöttekre vonatkozó közegészségügyi diskurzust),⁶ ami lehetővé teszi, hogy a fogalommal gyakran együtt járó negatív asszociációkat félretelve, az emberi létezés elkerülhetetlen velejárójaként tekintszen a sérülékenységre.⁷

Ez a konstrukció kritikus egyfelől az egyenlőség olyan formális megközelítéseivel szemben, amelyek az egyenlőként (vagyis egyformán racionális és autonóm cselekvőként) felfogott alanyok egyenlőként való kezelésére korlátozódnak, és amelyek a gyakorlatban „kézzelfoghatóan” kiütköző tényleges egyenlőtlenségeket az érintettek egyéni felelősségére hivatkozva hagyják figyelmen kívül. Másfelől, nem kevésbé kritikus az esélyegyenlőség olyan szűk értelmezéseivel szemben is, amelyek az előnyben részesítés bármely formáját csak néhány, hátrányos megkülönböztetés-

nek fokozottan kitett népességcsoport tagjai esetében – a formális értelemben vett egyenlőség alóli kivételként – látják megengedhetőnek, amivel szükségszerűen együtt jár, hogy mindazok, akik a megjelölt csoportokon kívül esnek, rászorultságuktól függetlenül elesnek azoktól az előnyöktől, amelyeket az előnyben részesített csoportok legkevésbé rászoruló tagjai is élveznek.⁸ A sérülékenység ugyanis ebben az értelmezésben olyan kategória, amely nem kötődik egyes identitásokhoz, túlmutat az identitáson (‘post-identity’), hiszen mindenkit érint; partikuláris jellegéből fakadóan figyelemmel van az egyes emberek közötti tényleges különbségekre, ugyanakkor ahelyett, hogy azokat az egyéni felelősség dimenziójába utalná, éppen arra törekszik, hogy mindenkinek csökkentse a saját sérülékenységét.⁹ Lényeges e szemlélet kapcsán felhívni a figyelmet a „különbözőség” és a „sérülékenység” kategóriáinak elkülönítésére, minek révén anélkül válik lehetővé a különbözőségből fakadóan eltérő mértékű sérülékenység orvoslása, hogy a különbözőség egyes formái stigmatizációval járnának, vagy nemkívánatosnak számítanának.

A fogékony állam

Fineman a sérülékenység kezelésében kiemelt szerepet szán a társadalomnak: társadalomfelfogásának középpontjában azok az intézmények állnak, amelyek különböző erőforrásokkal (‘assets’) látják el az egyéneket. Ezek az erőforrások olyan képességek, előnyök és túlélési stratégiák, amelyek révén el-
lensúlyozni tudjuk a sérülékenységünket: bár a társadalom sem szüntetheti meg tagjai sérülékenységét, intézményei útján képes enyhíteni az őket sújtó nehézségek, traumák hatásait, segíteni tudja őket a kockázatvállalásban, és elérhetővé tehet számukra olyan lehetőségeket, amelyeket külső segítség nélkül nem lennének képesek megragadni.¹⁰ Az erőforrások elméletét kidolgozó Peadar Kirby

eredetileg négy formáját különböztette meg az erőforrásoknak. Fizikai erőforrások (i) alatt mindazokat az anyagi javakat érti, amelyek meghatározzák az egyén jelenlegi életminőségét, és lehetővé teszik számára további javak felhalmozását.¹¹ Az emberi erőforrások (ii) mindazok a veleszületett vagy szerzett képességek, amelyek képessé teszik az egyéneket, hogy a lehető legjobban kiaknázzák a lehetőségei-

ket.¹² A társadalmi erőforrások (iii) kategóriájába azon kapcsolati hálók tartoznak – különös tekintettel a családra –, amelyek egymáshoz kapcsolják a társadalom tagjait, ezáltal alkalmazkodóképesebbé téve őket. E kategóriának Kirby kiemeli egy politikai dimenzióját is: utalva azokra a politikai természetű társulásokra – például pártokra és szakszervezetekre –, amelyek (megfelelő alkupozíciót szerezve) képesek lehetnek tagjaiknak a piacgazdaság működéséből fakadó sérülékenységeit orvosolni.¹³ A környezeti vagy ökológiai erőforrások (iv) az ember és természetes környezete közötti kapcsolatból fakadnak: ilyen erőforrás például az iható vízhez vagy termőföldre való hozzáférés.¹⁴ Fineman e felsorolást az egzisztenciális erőforrások kategóriájával egészíti ki, amelyek a kultúra, a művészet, a vallás és hasonló csatornák közvetítésével gyakorolnak hatást a társadalom tagjainak lelkivilágára (szépérzékére, hitvilágára), ezáltal segítve őket a létezés értelmének és szépségének felismerésében.¹⁵

A társadalmi intézmények szerepe tehát az, hogy mindezeket az erőforrásokat biztosítsák a társadalom tagjai számára. Ebben a folyamatban az állam kiemelten fontos szerepet játszik azáltal, hogy megalkotja az egyes társadalmi intézmények működését érintő jogi normákat; sőt, jogi értelemben ezen intézmények számottevő részét maga az állam hívja életre: így például a házasság, a család vagy a vállalkozás jogi fogalmait az állam különböző megnyilvánulásai révén létrejött jogszabályanyag tölti meg tartalommal. Az állam szerepét tovább árnyalja az, hogy Fineman szerint a társadalmi intézmények maguk is sérülékenyek: áldozatul eshetnek a politikai és gazdasági környezet változásainak, vagy éppen az emberi előítéleteknek.¹⁶ Ezek a felvetések újszerű államfelfogást feltételeznek: ahogy az autonóm és racionális alany ideáltípusát a sérülékeny alany kategóriája váltja fel, úgy a „féken tartott”, vagyis az egyének cselekvési autonómiájába, valamint az egyének között létrejövő – magánautonómián alapuló – kapcsolatok dinamikájába való bárminemű beavatkozástól vonakodó állam képét egy fogékony, válaszképes államnak (‘responsive state’) kell felváltania. A fogékony állam felismeri annak jelentőségét, hogy mindazok az intézmények, amelyeknek jogi formáját maga az állam hozta létre, töltötte meg tartalommal, és amelyek egy részéből az állam által kikényszeríthető jogkövetkezmények fakadnak – ilyen például a család, a vállalkozások, az oktatási és pénzügyi intézmények

–, maguk is sérülékenyek, ezért ezeknek a hiányosságait, hibáit és buktatóit az államnak állandó figyelemmel kell kísérnie, és amennyiben úgy ítéli meg, hogy a szóban forgó intézmények működése káros a társadalomra, illetve annak tagjaira (mert fenntartja, vagy éppen tovább mélyíti a fennálló sérülékenységet), be kell avatkoznia az intézmények korrekciója érdekében.¹⁷

E megközelítéssel szemben kritikaként merülhet fel, hogy mivel a felelős, kompetens alany helyét a sérülékeny alany veszi át, az államnak pedig sokkal több lehetősége – sőt, kötelezettsége – keletkezik a társadalmi folyamatok befolyásolására, ennek a modellnek a gyakorlatba való átültetése szükségszerűen tekintélyelvű rendszer kialakulását, illetve a demokrácia leépülését eredményezné. Fineman ezzel szemben úgy véli, hogy az aktív állami szerepvállalásnak nem kell szükségszerűen autoriter

fordulatot eredményeznie: a fogékony államnak pont arra kell törekednie, hogy az erőforrások – és az ezekből fakadó előnyök, privilégiumok – igazságosabb elosztása révén erősebb demokratikus berendezkedést hozzon létre, amelynek keretében a társadalom mindaddig perifériára szorult, marginalizált tagjai is szót kaphatnak a döntési folyamatban. Valójában nem is az aktív és az inaktív állam szembenállásáról van szó: a társadalmi intézmények és a jog természetéből fakadóan még az inaktívként felfogott, „féken tartott” állam is szükségszerűen beavatkozik az intézmények működésébe, azok létrejöttétől egészen azok megszűnéséig; a különbség Fineman szerint sokkal inkább az, hogy az állam mennyire képes felvállalni saját felelősségét a társadalomban megjelenő tényleges egyenlőtlenségek kiegyenlítése terén.¹⁸

A sérülékenységelmélet kritikái

Ahogy arra Morgan Cloud egy tanulmányában rávilágít, Fineman elmélete mutat bizonyos hasonlóságokat az utópikus irodalom gyakori toposzaival: ilyen vonás a társadalmi intézmények működésének teljes újragondolása egy igazságosabb társadalom létrehozása céljából, az egyének szűk köre számára elérhető kiváltságok felszámolása a társadalom sérülékenyebb tagjai létbiztonságának és életminőségének javítása, érvényesülési lehetőségeinek bővítése érdekében, valamint az egymásra utaltság középpontba állítása az egyéni autonómia helyett.¹⁹ Ugyanakkor – szemben a morusi tradícióval – Fineman nem egy fiktív, ide-

alizált társadalmat állít gondolatkísérletének közép-pontjába; ehelyett a valóságban létező társadalmak értékrendjének radikális átalakítását szorgalmazza. Bár Cloud arra a konklúzióra jut, hogy a Fineman által megfogalmazott társadalomkritika alapvetően stabil lábakon áll, Fineman bírálatának néhány problematikus elemére, hiányosságára is felhívja a figyelmet. Ilyen probléma lehet egyrészt az elmélet túlzott optimizmusa az emberi természetet illetően: ezt az optimizmust tükrözi az a meggyőződés, hogy a társadalom tagjai rendelkeznek mindazzal a megértéssel, motivációval és altruizmussal, ami ahhoz szükséges, hogy közös elhatározásból, demokratikusan létrehozzanak egy aktivista, ugyanakkor nem autoriter államot, amely egy, a jelenleginél igazságosabb, egalitárius értékrenden alapul. Másrészt, míg Fineman elmélete a sérülékenységet az emberi állapot univerzális, elkerülhetetlen velejárójának tekinti, addig az egyéni autonómiát olyan kategóriaként határozza meg, amely nem az ember e minőségéből fakadó, veleszületett sajátossága, hanem olyan erőforrás, amelyet a társadalom generál tagjai számára.²⁰ Cloud nem ért egyet ezzel a tézissel: úgy látja, hogy bár az autonómia iránti vágy (hasonlóan a sérülékenységhez) partikuláris – vagyis az, hogy az egyén milyen mértékű önállóságra és egyéni felelősségre tart igényt, társadalmanként eltérő, illetve egy adott társadalom tagjait tekintve is vannak egyéni eltérések –, ugyanakkor valamilyen formában minden társadalomban megjelenik, és mindenkire jellemző. Ugyanez igaz a tulajdonszerzésre irányuló és a társadalmi előmenetel, elismerés iránti vágyra is: bár a tulajdonszerzésre és az elismerésre (státuszok, pozíciók, rangok megszerzésére) vonatkozó normák az egyes társadalmak keretei között alakulnak ki, ezeknek a normáknak valamilyen formája minden emberi közösségben fellelhető. Ha pedig a társadalom tagjait nem lehet meggyőzni értékrendjük megváltoztatásának szükségességéről, az Cloud szerint áthatolhatatlan akadályt képezheti a társadalom átforgalmazásának, illetve annak, hogy a fogékony állam koncepciója több lehessen egyszerű utópiánál.²¹

Észrevehető még egy potenciális probléma, amelyre maga Fineman is felhívja a figyelmet: az elmélet kidolgozása során megfogalmazott bírálatok közép-pontjában az Egyesült Államok állami berendezkedése, jogi és gazdasági rendszere áll, amelynek sajátosságai – így például a neoliberális piacgazdaság, a be nem avatkozó állam ideája, valamint az egyenlő-

ség és az autonómia versengő alkotmányos alapértékeként való értelmezése – más államok esetében kevésbé vagy egyáltalán nem jelennek meg. Kérdéses tehát, hogy mennyiben ültethető át ez a megközelítés más államokra és társadalmakra. Fineman álláspontja szerint az a tény, hogy a sérülékenység az emberi állapot szükségszerű velejárója, valamint az, hogy az emberi sérülékenységre válaszul kialakított intézmények szintén sérülékenyek – végső soron maga az állam is –, a sérülékenység modelljét alkalmazhatóvá teszi minden olyan rendszer vonatkozásában (legyen szó egy jogrendszerrel, egy állami intézményrendszer működéséről vagy éppen egy szakpolitikai területről), amelynek igazságos működéséhez társadalmi érdek fűződik. Ez különösen igaz azokra a rend-

szerekre, amelyek feladatai közé tartozik a hátrányos megkülönböztetés – mint a társadalmi, gazdasági és politikai egyenlőtlenségek egyik fő forrása – kiküszöbölése.²² Fineman megfogalmazásában a sérülékenység fogalma e rendszerek kapcsán heurisztikus jelentőségű, vagyis a megértés és a problémamegoldás eszközeként jelenik meg: lehetővé teszi a rendszerek aktuális működésének értékelését abból a szempontból, hogy mennyire járulnak hozzá a sérülékenységek enyhítéséhez az adott társadalomban; feltárja azokat az elfogultságokat és burkolt előfeltevéseket is, amelyek e rendszerek működését esetlegesen befolyásolhatják, valamint segítséget nyújthat a felismert problémák orvoslásában, a sérülékenység-érzékenyebb intézmények kialakításában.²³

Az egyetemes sérülékenység további megközelítései

Úgy vélem, hogy Fineman fent bemutatott érvelése meggyőzően támaszthatja alá azt az állítást, hogy a sérülékenység Fineman-féle koncepciója az Egyesült Államok határain kívül is alkalmazható. Ezt a feltevést valószínűsíti azoknak a szakirodalmi forrásoknak a vizsgálata is, amelyek a finemani megközelítést – módszertant, heurisztikát – más specifikus rendszerekre ültetik át. A vizsgált források egy része egy adott állam keretein belül működő, a vizsgált ország társadalmához kötődő rendszerekkel foglalkozik. Helen Carr például a szociális lakhatás szabályozásának alakulását vizsgálta az Egyesült Királyságban, figyelemmel a brit jóléti állam működésében az 1970-es évek végétől kezdődően bekövetkezett neoliberális fordulatra, minek következtében az ál-

lam nem a kedvezményesen igénybe vehető bérlakások nyújtását, hanem a rászorulókat saját lakástulajdonhoz juttatását állította a középpontba.²⁴ Carr tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy az állam e törekvése, amelynek célja a szociális bérlakásokban élők autonómiájának növelése volt, a gyakorlatban kétrétű negatív hatással járt: a bérlakások lakói közül sokan arra kényszerültek, hogy kedvezőtlen feltételek mellett vegyenek fel nagy összegű hiteleket, a leginkább kiszolgáltatott bérlők pedig egyáltalán nem engedhették meg maguknak, hogy megvásárolják a lakást, amelyben addig éltek. Carr a probléma forrását abban látja, hogy a gazdasági irányváltás a politikai diskurzust is átalakította: a hangsúly az egyéni felelősségvállalásra helyeződött át, a lakástulajdon pedig úgy jelent meg, mint a felelős állampolgárság lényeges gazdasági komponense.²⁵ Ez a megközelítés ahhoz vezetett, hogy a lakók tulajdonába került lakások számotvető részét – miután az újdonsült tulajdonosok képtelenek bizonyultak a felvett hitel törlesztésére – végrehajtás alá vonták, azok pedig, akik megfelelő erőforrások hiányában bérlői státuszban maradtak, még inkább a társadalom peremére szorultak: a lakástulajdon és az autonómia kategóriáinak szoros összefonódásával sokat romlott mind a társadalmi megítélésük (felelőtlen „potyautasokként” kezdtek rájuk tekinteni), mind pedig a létbiztonságuk, az „antiszociális bérlők” kilakoltatását megkönnyítő jogszabályok elfogadása következtében. Carr szerint tehát az említett, elsősorban a gazdasági ésszerűség által vezérelt megoldások még sérülékenyebbé tették a társadalom azon tagjait, akik a leginkább rászorultak a szociális segítségnyújtás keretében elérhető lakhatási lehetőségekre. Az államnak ezt kellene belátnia, és a szociális lakhatás rendszerét olyan társadalmi intézménnyé kellene átszerveznie, amely bővíti a rászorulókat erőforrásainak körét, illetve enyhíti a sérülékenységüket.²⁶

Carr megközelítésében tehát a sérülékenység fogalma egy adott – a szociálpolitika rendszeréhez kapcsolható – állami intézmény kritikai célú elemzésében játszik szerepet. A sérülékenység kérdése ugyanakkor az államok határain átívelő – transznacionális, illetve globális – társadalmi intézményrendszerek kapcsán is felmerülhet. Anna Grear korábban már említett kutatása ez utóbbira szolgál példaként: a sérülékenység koncepciója itt a nemzetközi emberi jogi szabályozás kritikája kapcsán jelenik meg. Grear

A SÉRÜLEKENYSÉG VISZONYRENDSZERHEZ KÖTÖTTSÉGE AZT JELENTI, HOGY A FÓRUM SOHA NEM CSUPÁN A SÉRELMÉVEL HOZZÁ FORDULÓ SZEMÉLY VONATKOZÁSÁBAN ÁLLAPÍTJA MEG A SÉRÜLEKENYSÉGET, HANEM MEGHATÁROZZA AZT A TÁRSADALMI CSOPORTOT, AMELYNEK TAGJAKÉNT AZ ÉRINTETT SZEMÉLY SÉRÜLEKENY

problémafelvetése az, hogy a nemzetközi emberi jogi dokumentumok – így különösen az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata és az Emberi Jogok Európai Egyezménye – jogalany-meghatározásai a liberális hagyomány „testetlen” alanyára vezethetők vissza, ami lehetővé teszi, hogy a gazdaság globalizációja révén egyre erősebb alkupozícióval rendelkező nemzetközi nagyvállalatok – jogi személyiségükre hivatkozással –

megpróbálják e dokumentumokat saját érdekeik védelmére felhasználni. E törekvésükkel párhuzamosan a vállalatok igyekeznek a nemzetközi emberi jogi jogszétségekért való felelősségre vonás alól kivonni magukat.²⁷ Grear úgy véli, hogy ezek a problematikus jelenségek egy mélyebb paradoxonra mutatnak rá a liberalizmus alanyfelfogása és az emberi jogok egy részének – így például a kínzás vagy a rabszolgaság tilalmának – az emberi testtől való elválaszthatatlansága között; az ember sérülékenységét középpontba állító jogalany-koncepció ugyanakkor képes lenne kiküszöbölni ezt az ellentmondást, valamint megakadályozni a vállalatok arra irányuló törekvését, hogy az alapjogvédelmi szabályozást saját piaci pozícióik megerősítésére használhassák fel.²⁸

A sérülékenységgel mint egyetemes kategóriával foglalkozó elméletek kapcsán ki kell végnie térni Bryan Turner munkásságára is. Turner az emberi jogok alapjának egy lehetséges alternatív – szociológiai megközelítésű – értelmezéseként tekint a „megtestesített sérülékenység” (‘embodied vulnerability’) kategóriájára. Szemben az eddig bemutatott elméletekkel, amelyek – Grear megfogalmazásában – kritikai normatív projektek voltak,²⁹ Turner elmélete nem a liberális jogrend kritikájára irányul: célja ehelyett az emberi jogok univerzalitásának igazolása a kulturális relativizmus ellenében. Turner szerint az emberi jogok egyetemességét éppen sérülékenységünk egyetemessége támasztja alá: bár az egyes társadalmak értékrendje sok tekintetben eltér, a közös sérülékenységből fakadó fájdalom és szenvedés mindannyiunkat összeköt. Ahogyan közös a szenvedés, ugyanúgy közös a vágy a biztonság iránt: vagyis olyan társadalmi intézmények iránt, amelyek képesek védelmet nyújtani a sérülékenységgel szemben.³⁰ Turner felismeri, hogy a szociológiai megközelítés elsősorban a „második generációs” emberi jogokkal – a gazdasági és szociális jogokkal – foglalkozik, mivel ezek állnak a leginkább közvetlen kapcsolatban az alapvető emberi szükségletekkel és az emberi élet védel-

mével. Ugyanakkor azt a kritikát, miszerint elméletileg figyelmen kívül hagyná a politikai jogokat, arra hivatkozással hárítja el, hogy e szabadságjogok is csak egy olyan társadalomban hozzáférhetők mindenki számára, amely biztosítja tagjai egészségét és a javak igazságos elosztását.³¹ Hasonlóan Finemanhez, Turner is felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalmi intézmények maguk is sérülékenyek, bizonytalanok; viszont lényeges eltérés kettejük nézőpontja között az, hogy utóbbi felfogásában a sérülékenység elismerése nem jár együtt a liberális alanyfelfogás elvetésével (bár Turner kétségkívül kritikus azokkal a liberális gondolkodókkal, akik a társadalmi determináltság minden formáját, és ezáltal a szociológiai elméletek létjogosultságát is tagadják).³² Az az eltérés is figyelmet érdemel, hogy míg Turner a sérülékenységet kizárólag a szenvedés különböző (fizikai, pszichés, erkölcsi vagy szellemi) formáinak való kitettséggel azonosítja³³, addig Fineman értelmezésében a sérülékenység generatív: nem kizárólag sérelmek fakadnak belőle, hanem a társadalom tagjainak általános egymásra utaltsága is, ami erősebb társadalmi kötelek kialakulásához és erőforrásokat közvetítő intézmények létrehozásához, fejlesztéséhez vezet; végső soron tehát az ellenállóképesség magából a sérülékenységből fakad.³⁴

A SÉRÜLÉKENY CSOPORTOK VÉDELME

Szemben az eddig vizsgált elméleti megközelítésekkel, a sérülékenység fogalma sok esetben – különös tekintettel a nemzetközi emberi jogi szabályozás területére – úgy jelenik meg, mint valamely státusz (például társadalmi-gazdasági helyzet, állampolgárság, egészségi állapot), illetve identitás (például nemzetiséghez, rasszhoz, vallási kisebbséghez tartozás vagy fogyatékoság) alapján körülhatárolható népcsoportoknak, valamint e csoportok tagjainak egy sajátos jellemzője. A csoportjellemzőként felfogott sérülékenységkonceptió egyfelől arra szolgál, hogy felismerhetővé tegye a társadalmi kirekesztés kockázatának és az ebből fakadó sérelmeknek leginkább kitett társadalmi csoportokat, másfelől pedig jogi kategóriaként alkalmazva lehetővé teszi az e csoportokra szabott, sajátos szükségleteikre reagálni képes, társadalmi befogadásukat segítő jogi és szakpolitikai konstrukciók kialakítását.³⁵

A csoportszintű sérülékenység értelmezései

E megközelítés esetén sem beszélhetünk univerzális, általánosan elfogadott sérülékenységfogalomról; sőt, egyes szerzők a fogalomalkotás szükségességét is elvetik, ehelyett az eddigi definíciók pontatlan és vitatott természetére, elkerülhetetlennek tűnő zavarosságára hívják fel a figyelmet.³⁶ Francesca Ippolito és Sara Iglesias Sánchez azonban kiemeli a 2008-as ibero-amerikai bírói csúcstalálkozón kidolgozott definíciót: álláspontjuk szerint mindmáig ez az egyik legeredményesebb próbálkozás egy átfogó sérülékenységfogalom kialakítására. E meghatározás szerint azok tekinthetők sérülékeny személyeknek, „akik életkoruknál, nemüknél, fizikai, illetve mentális állapotuknál, társadalmi, gazdasági, és/vagy kulturális körülményeiknél fogva különösen nehéznek találják a jog által elismert jogosultságaik érvényesítését

az igazságszolgáltatás rendszerében. A sérülékenység okai lehetnek például a következők: életkor, fogyatékoságok, kisebbséghez vagy bennszülött közösséghez tartozás, áldozattá válás, nemzetközi migráció és országon belüli áttelepítés, szegénység, nem, valamint a személyi szabadság megvonása.”³⁷

A sérülékeny csoportok fogalma kapcsán mindenképpen szükséges kitérni Lourdes Peroni és Alexandra Timmer munkájára, amely a sérülékenységnek az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) ítélezési gyakorlatában betöltött szerepével foglalkozik. A Bíróság sérülékenységkonceptióját tekintve – amely elsőként a Chapman Egyesült Királyság elleni ügyben hozott 2001-es döntés indokolásában jelent meg – a szerzőpáros három fő jellemzőt azonosít: viszonyrendszerhez kötöttség, partikularitás, valamint sérelem-központúság. A sérülékenység viszonyrendszerhez kötöttsége azt jelenti, hogy a fórum soha nem csupán a sérelmével hozzá forduló személy vonatkozásában állapítja meg a sérülékenységet, hanem – figyelemmel az őt körülvevő társadalmi és intézményes környezetre – meghatározza azt a társadalmi csoportot, amelynek tagjaként az érintett személy (és természetesen a csoport valamennyi tagja) sérülékeny. A partikularitás – hasonlóan Fineman elméletéhez – arra utal, hogy a sérülékenység mértéke eltérő az egyes társadalmi csoportok tagjai tekintetében. A Bíróság jellemzően a „különösen sérülékeny csoport” kifejezést használja: vagyis azoknak a sérülékenységet sem zárja ki, akik nem tartoznak valamely védett csoporthoz. Végül, a sérelem-központúság azt jelen-

ti, hogy a Bíróság egy adott csoport sérülékenységének megállapítása során olyan mutatókat alkalmaz, amelyekkel a csoport tagjai által elszenvedett sérelmek jellegét mérik fel.³⁸ A mutatók alkalmazása révén a sérelmek két nagyobb típusa különíthető el: a társadalmi erőforrások nem megfelelő elosztása ('maldistribution'), ami a csoport tagjai számára anyagi deprivációt és szociális hátrányokat okoz, valamint a csoport el nem ismerése ('misrecognition'), minek következtében a csoporthoz tartozókat előítéletek sújtják és megbélyegzésnek vannak kitéve. Bár a sérelmek különböző formái szorosan összefüggenek, az EJEB egy csoport sérülékenységének megállapításakor jellemzően a sérelmek egyik körére fókuszál, kevéssé vizsgálva a két típus összefüggéseit.³⁹

Peroni és Timmer a Bíróság sérülékenység-értelmezésének néhány további hiányosságára, problémájára is felhívja a figyelmet. Szembetűnő hiányosság, hogy a Bíróság az elé kerülő ügyekben érintett társadalmi csoportoknak csak egy szűk körét illetően állapított meg sérülékenységet: míg a romák, a fogyatékossgal vagy egészségkárosodással élők, valamint a menedékkérők kapcsán felmerült a sérülékenység, addig más nemzeti kisebbségek (különösen a Törökországban élő kurdok), a vallási, valamint a szexuális kisebbségek esetén mindaddig nem került sor a sérülékenység megállapítására. További probléma, hogy a romákat érintő ügyekben az EJEB nem tekinthető következetesnek: egyes esetekben egyáltalán nem tesz említést a sérülékenységről mint körülményről.⁴⁰

Magával a sérülékeny csoport fogalmával szemben több kifogás is felmerül: ezek közül Peroni és Timmer az esszencializmus, a stigmatizáció és a paternalizmus kockázatát emelik ki. Az esszencializmus itt elsősorban azt jelenti, hogy a Bíróság ki van téve annak a veszélynek, hogy a sérülékenységgel kapcsolatos egyes egyéni tapasztalatokra úgy tekintsen, mint amelyek az egész csoport sérülékenységélményét meghatározzák, ami ahhoz vezethet, hogy egy adott csoport tagjai közötti eltérésekre nem lesz figyelemmel. Másrészt a sérülékenység fogalma mint heurisztikus eszköz maga is az általánosítás áldozatául eshet: ha egy adott csoport sérülékenységélménye határozza meg a fogalomalkotást, az ahhoz vezethet, hogy a Bíróság más, eltérő módon sérülékeny csoportok sérülékenységét nem fogja felismerni. A stigmatizáció problémája abból fakad, hogy a sérülékenység fogalma a társadalom nagy része számára kizárólag negatív jelentéstartalmat hordoz: vagyis a sérülékenység

Bíróság általi kimondása paradox módon még kiszolgáltatottabbá teheti a kérelmezőt; különösen akkor, ha a fórum érvelésében a sérülékenység olyannyira központi szerepet kap, hogy az illető identitásának más elemei háttérbe szorulnak. A paternalizmus problémája akkor merülhet fel, ha a Bíróság a sérülékenység kimondásával egyidejűleg az érintett csoport tagjainak cselekvőképességét is megkérdőjelezi: ez a megközelítés még abban az esetben is az érintettek emberi méltóságába és integritásába ütközik, ha arra a Bíróság szerint védelmük érdekében van szükség.⁴¹

Sérülékenység- és egyenlőségfelfogások

A felmerült problémák és kockázatok ellenére Peroni és Timmer is egyértelműen pozitív fejleménynek tekinti a sérülékenység koncepciójának megjelenését a Bíróság esetjogában: e megközelítés képesnek tűnik ugyanis arra, hogy az egyenlőtlenség különböző formáit felismerje, és azokra érdemi megoldásokat javasoljon.⁴² A sérülékenység szorosan összefügg tehát egy tartalmiegyenlőség-koncepció kidolgozásával: ennek kapcsán pedig visszatérnék az Ippolito és Iglesias Sánchez által kiemelt sérülékenységdefini

BÁR AZ EJEB JELENLEGI MEGKÖZELÍTÉSE NEM TEKINTHETŐ „FORRADALMINAK” (...) A SÉRÜLÉKENYSÉG FELISMERÉSE ÉRZÉKENYEBBÉ TETTE A BÍRÓSÁGOT A TÁRSADALMI KIREKESZTÉSNEK LEGINKÁBB KITETT CSOPORTOK SZÜKSÉGLETEIT ILLETŐEN

cióhoz; nem véletlen ugyanis, hogy egy európai emberi jogi kezretrendszerrel foglalkozó kötet szerzői egy olyan meghatározást találtak a leginkább alkalmasnak a sérülékenység leírására, amelynek középpontjában a jogérvényesítés nehézsége áll. Továbbá, ezen a ponton érdemes visszatekinteni Fineman sérülékenység-elméletének egy problémafelvetésére is,

amely szerint az egyenlőség formális megközelítése alkalmatlan a társadalomban megjelenő tényleges egyenlőtlenségek orvoslására.⁴³ Bár Fineman elmélete a sérülékenység egyetemességéből indul ki, álláspontom szerint a jogérvényesítés egyenlőtlenségének problémáját érintő megállapításai a csoportszempontú sérülékenység vizsgálata során is helytállóan bizonyulnak.

Az egyenlőség eszméje tehát – amely az egyenlő bánásmód követelményében ölt testet a nemzetközi emberi jogi szabályozásban – sok esetben csak formális értelemben vett egyenlőséget biztosít a társadalom peremére szorult, hátrányos helyzetű csoportok tagjainak: az egyenlőség ebben az értelmezésben a bánásmód következetességét, az egyenlőként felfogott alanyok egyenlőként való kezelését jelenti, vagyis kategorikusan elutasítja az előnyben részesítés lehetőségét.⁴⁴ Bár e felfogás a 18. század végétől kezdő

dően lényeges szerepet játszott a hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelemben, idővel nyilvánvalóvá váltak a megközelítés hiányosságai: az önértékként kezelt egyenlőség koncepciójának éppen úgy megfelel a hasonló helyzetben lévő személyekkel szembeni „egyenlően rossz” bánásmód, mint az „egyenlően jó”; az egyenlőtlenesség alátámasztása pedig minden esetben megköveteli, hogy legyen összehasonlítási alap, vagyis „hasonló helyzetben lévő” személy vagy csoport. Míg ez a felfogás azt hangsúlyozza, hogy az egyenlőket következetesen egyenlően kell kezelni, a különbözőség értékét nem ismeri fel: így nem teszi például lehetővé, hogy az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elve az eltérő értékű teljesítmények arányos anyagi megbecsülésére is kiterjedjen. Mindehhez individualista hozzáállás társul: a figyelem középpontjában a hátrányos megkülönböztetést elszorító tényezők állnak, tekintet nélkül azoknak a (kulturális, vallási, etnikai, egyéb) csoportoknak a közös jellemzőire, amelyekhez ezen tényezők tartoznak: mindez azzal jár, hogy az egyenlőség formális felfogása az egyes társadalmi csoportok identitásának fontos elemét jelentő különbözőséget, valamint a különbözőséggel járó hátrányt nem lesz képes egymástól elválasztani. (Vagyis, a diverzitás nem értékként jelenik meg, hanem a probléma részeként.)⁴⁵

A felmerült hiányosságok orvoslására számos újabb, tartalmi egyenlőség-koncepció született: ilyen többek között az esélyegyenlőség, az eredmények egyenlősége, valamint – az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának Obergefell-ügyben hozott döntése nyomán a közelmúltban a figyelem középpontjába került⁴⁶ – egyenlő emberi méltóság koncepciója. A sérülékeny csoportok helyzete szempontjából különös figyelmet érdemel Sandra Fredman „négydimenziós” tartalmi egyenlőség-felfogása, amely négy párhuzamos – és gyakran egybeolvadó – célkitűzést figyelembe véve definiálja az egyenlőséget: az újraelosztás, az elismerés, az átalakítás (transzformáció) és a részvétel dimenziója mentén.

Az újraelosztás dimenziója a „hátrányos helyzet ördögi körét” igyekszik megtörni: alapja az a felismerés, hogy egyes társadalmi csoportok tagjai aránytalanul nagy mértékben kerülnek hátrányos helyzetbe. Ennek hátterében a társadalmi erőforrások elosztási egyenlőtlenősége húzódik: az egyenlőség iránti törekvéseknek az erőforrások igazságosabb elosztására kell irányulniuk; ennek adott esetben az egyenlőtlenégeket generáló hatalmi struktúrák lebontását

is magában kell foglalnia.⁴⁷ Az elismerés dimenziójának célja, hogy előmozdítsa a közösség valamennyi tagját megillető egyenlő emberi méltóság tiszteletben tartását, és fellépjen az egyes státuszokhoz vagy identitásokhoz (így a nemhez, fogyatékosághoz vagy szexuális irányultsághoz) fűződő sztereotípiák, megbélyegzés és erőszak ellen.⁴⁸ A transzformációs dimenzió rendszerszintű változások elérését tűzi ki célként: eszerint a meglévő társadalmi struktúrák olyan módon való átalakítására van szükség, hogy a különbözőséghez kapcsolódó hátrányok eltűnjenek, maga a különbözőség viszont érték legyen, amit tisztelet övez.⁴⁹ Végül, a részvétel dimenziója mindazoknak az akadályoknak a felszámolását jelenti, amelyek megnehezítik egyes csoportok tagjainak politikai – illetve, tágabb értelemben, társadalmi és kulturális – részvételét.⁵⁰

A SÉRÜLÉKENYSÉGKONCEPCIÓK KAPCSOLATA

A következőkben arról szeretnék rövid áttekintést nyújtani, hogy a témakörrel foglalkozó irodalom mennyiben tekinti a sérülékenységkoncepciók fentebb felvázolt két típusát – az emberi minőség szükségyszerű velejárájaként felfogott sérülékenység, valamint a sérülékeny csoportok kategóriája – egymással összeegyeztethetőnek. Peroni és Timmer olvasatában a két megközelítés között nincs kibékíthetetlen ellentmondás: bár elismerik, hogy Fineman elmélete – amely a sérülékenység univerzális jellegét állítja középpontba –, valamint az EJEB értelmezése – amely egyes népességcsoportokra korlátozza annak alanyi körét – első pillantásra ellentétes megközelítéseknek tűnnek, ugyanakkor a partikularitás mint lényegi elem kapcsolódási pontot teremt a két elmélet között. Mindkét megközelítés a sérülékenység egyik legfontosabb jellemzőjeként tekint a társadalmon belüli eltérésekre annak mértékét illetően: az a körülmény pedig, hogy a Bíróság az esetek többségében a „különösen sérülékeny csoport” kifejezést használja, azt látszik alátámasztani, hogy sérülékenységértelmezésének csoportcentrikussága azoknak a sérülékenységét sem zárja ki, akik nem tartoznak valamely védett társadalmi csoporthoz.⁵¹ Timmer úgy látja, hogy bár az EJEB jelenlegi megközelítése nem tekinthető „forradalminak”, mivel a jogalany liberális értelmezését továbbra sem váltja fel a sérülékeny alany kategóriá-

ja, a sérülékenységgel felismerése érzékenyebbé tette a Bíróságot a társadalmi kirekesztésnek leginkább kitett csoportok szükségleteit illetően. Ez a fejlődés két területen jelentkezik kézzelfoghatóan: egyfelől, a Bíróság ügyterhének elosztása során prioritást élveznek azok az ügyek, amelyekben a sérülékenység kérdése felmerülhet; másfelől, amennyiben a sérülékenység megállapítható, a Bíróság különösen hajlandónak mutatkozik arra, hogy az Egyezmény egyes rendelkezéseit úgy értelmezze, mint amelyek tevékeny kötelezettségeket ruháznak az államra; ezáltal pedig Timmer szerint a Bíróság olyan intézménnyé válik, amely – Fineman megfogalmazásában – erőforrásokat ruház az egyénekre.⁵²

Ugyanakkor más szerzők kevésbé optimisták az elméletek kompatibilitása kapcsán: amint láttuk, Fineman a sérülékenységet olyan, társadalmi identitásoktól független, azokon túlmutató kategóriának tekinti, amely a társadalom minden tagját – csoporttagságától függetlenül – érinti. Ezzel szemben a sérülékeny csoport kategóriáján alapuló elméletek a védelmet élvező csoportokat valamely olyan identitásdimenziójuk alapján azonosítják, amely e csoportok tagjait a többségi társadalomtól elhatárolja. Fineman szerint az ilyen jellegű csoportképzés szükségképpen pontatlan és önkényes: azok, akik a védett csoportokon kívül esnek, rászorultságuktól függetlenül esnek azoktól az előnyöktől, amelyeket a védett csoportok náluk kevésbé rászoruló tagjai is élveznek. További probléma, hogy ez a megközelítés csak a csoport tagjai és a csoporton kívüli társadalom közötti különbségeket veszi figyelembe, ugyanakkor hasonlóságaikkal egyáltalán nem foglalkozik. A sérülékeny csoportok elméletének legsúlyosabb hiányossága azonban Fineman szerint az, hogy a sérülékenységnek a társadalom egyes alpopulációihoz kötésével egyben implicit módon azt is sugallja, hogy mindazok, akik ezen alpopulációkon kívül esnek, nem sérülékenyek.⁵³

KONKLÚZIÓK

Amint az elmondottakból kitűnik, a sérülékenység rendkívül sokoldalú fogalom, amely különböző kontextusokban gyökeresen eltérő értelmet nyerhet: a nemzetközi emberi jogi szabályozás és a kritikai elmélet olykor radikális változásokat szorgalmazó képviselőinek megközelítése közötti szembenállás e sokoldalúságnak különösen szembevető vetülete. Arra a kérdésre, hogy ez a szembenállás feloldhatatlan akadályát képezi-e annak, hogy az eltérő értelmezéseket közös alapra lehessen hozni, a témakörrel fog-

lalkozó irodalom sem tud egyértelmű választ adni: továbbra is vita tárgyát képezi, hogy a sérülékenység partikuláris jellegének felismerése eredményezheti-e azt, hogy a sérülékeny csoportok kategóriáját alkalmazó jogi és politikai intézményrendszerek (köztük az Emberi Jogok Európai Bírósága) idővel a társadalom azon tagjainak sérülékenységét is elismerjék, akik a kiemelt védelmet élvező csoportok egyikéhez sem tartoznak.

Függetlenül attól, hogy szükségesnek tartjuk-e az egyénről és az államról alkotott felfogásaink teljes újragondolását, a sérülékenység felismerése a társadalomban ténylegesen fennálló egyenlőtlenségek felszámolásának hatékony eszköze lehet. Az eltérő megközelítések legfontosabb célja végső soron ugyanaz: igazságosabb társadalom, illetve fogékonyabb, válaszképesebb állam létrehozása.

JEGYZETEK

1. Martha Albertson FINEMAN: The Vulnerable Subject: Anchoring Equality in the Human Condition, *Yale Journal of Law and Feminism*, 2008/2, 1–23.
2. Anna GREAR: Challenging Corporate 'Humanity': Legal Disembodiment, Embodiment and Human Rights, *Human Rights Law Review*, 2007/3, 511–543.
3. Lásd FINEMAN (1. vj.) 11.
4. Anna GREAR: Vulnerability, Advanced Global Capitalism and Co-symptomatic Injustice: Locating the Vulnerable Subject, in *Vulnerability: Reflections on a New Ethical Foundation for Law and Politics*, eds. Martha Albertson FINEMAN, Anna GREAR, Farnham, Ashgate, 2013, 41–60.
5. Martha Anderson FINEMAN: Equality, Autonomy, and the Vulnerable Subject in Law and Politics, in *Vulnerability: Reflections on a New Ethical Foundation for Law and Politics*, eds. Martha Albertson FINEMAN, Anna GREAR, Farnham, Ashgate, 2013, 21–22.
6. Lásd FINEMAN (1. vj.) 8–9.
7. Martha Anderson FINEMAN: The Vulnerable Subject and the Responsive State, *Emory Law Journal*, 2010/2, 251–275.
8. Lásd FINEMAN (5. vj.) 14–16.
9. Lásd FINEMAN (1. vj.) 1–2.
10. Lásd FINEMAN (5. vj.) 22.
11. Peadar KIRBY: *Vulnerability and Violence: The Impact of Globalisation*, London, Pluto Press, 2006, 56.
12. Uo. 60.
13. Uo. 64–65.
14. Uo. 69–70.
15. Lásd FINEMAN (5. vj.) 22–23.
16. Lásd FINEMAN (1. vj.) 12–13.

17. Lásd FINEMAN (5. vj.) 24–26.
18. Lásd FINEMAN (1. vj.) 19–20.
19. Morgan CLOUD: More than Utopia, in *Vulnerability: Reflections on a New Ethical Foundation for Law and Politics*, eds. Martha Albertson FINEMAN, Anna GREAR, Farnham, Ashgate, 2013, 84–85.
20. Lásd FINEMAN (7. vj.) 260.
21. Lásd CLOUD (19. vj.) 91–93.
22. Lásd FINEMAN (5. vj.) 13.
23. Uo. 20.
24. Helen CARR: Housing the Vulnerable Subject: the English Context, in *Vulnerability: Reflections on a New Ethical Foundation for Law and Politics*, eds. Martha Albertson FINEMAN, Anna GREAR, Farnham, Ashgate, 2013, 107–123.
25. Uo. 113–115.
26. Uo. 118–121.
27. Lásd GREAR (2. vj.) 513–515.
28. Uo. 539–543.
29. Lásd GREAR (4. vj.) 42.
30. Bryan S. TURNER: *Vulnerability and Human rights*, Philadelphia, The Pennsylvania State University Press, 2006, 9.
31. Uo. 10.
32. Uo. 26.
33. Uo. 28.
34. Lásd FINEMAN (1. vj.) 8–10.
35. Lourdes PERONI – Alexandra TIMMER: Vulnerable groups: The promise of an emerging concept in European Human Rights Convention law, *International Journal of Constitutional Law*, 2013/4, 1056–1085.
36. Uo. 1058.
37. *Protecting Vulnerable Groups: The European Human Rights Framework*, eds. Francesca IPPOLITO – Sara IGLESÍAS SÁNCHEZ, Oxford, Hart Publishing, 2015.
38. Lásd PERONI – TIMMER (35. vj.) 1063–1064.
39. Uo. 1065.
40. Uo. 1070.
41. Uo. 1071–1073.
42. Uo. 1074.
43. Lásd FINEMAN (1. vj.) 3.
44. Uo. 2–5.
45. Sandra FREDMAN: *Discrimination Law*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 8–14.
46. Laurence H. TRIBE: Equal Dignity: Speaking its Name, *Harvard Law Review Forum*, 2015, 16–32.
47. Lásd FREDMAN (45. vj.) 26–28.
48. Uo. 28–30.
49. Uo. 30–31.
50. Uo. 31–33.
51. Lásd PERONI – TIMMER (35. vj.) 1060–1061.
52. Alexandra TIMMER: A Quiet Revolution: Vulnerability in the European Court of Human Rights, in *Vulnerability: Reflections on a New Ethical Foundation for Law and Politics*, eds. Martha Albertson FINEMAN, Anna GREAR, Farnham, Ashgate, 2013, 147–170.
53. Lásd FINEMAN (5. vj.) 16.